

Célra futó véletlenek

JÁTÉK ÉS SPORT NÉHÁNY MAGYAR REGÉNYBEN

Miközben a játék fogalma a múlt század kultúrtörténeti, nyelvelméleti vagy hermeneutikai koncepcióiban aligha túlbecsülhető jelentőségű metaforaként volt képes működni, gondoljunk például Huizingára, a kései Wittgensteinre vagy éppen Gadamer *Igazság és módszerére*, a történettudomány és a szociológia pedig a nemzeti önreprezentáció manapság már a társadalom legtöbb tagját különféle módokon involváló eseményeiként vizsgál például nevezetes labdarúgó-mérkőzéseket, ahogy ez az 54-es vb-döntő német és magyar hatástörténetének elemzésekor is látható,¹ az irodalom és a sportjátékok lehetséges kapcsolatrendszerét értelmezni kívánó literátor meglehetősen kevés honi előmunkára hagyatkozhat. A sportjátékban való részesülés medialitását Pfeiffer *Das Mediale und das Imaginäre* című könyve a szövegolvasás monomedialitásának ellenpontjaként mutatja be, utalva arra az összefüggésre is, hogy az irodalmi művekben a sport tematizálása nem a társadalomtudományokból ismert érdekeltségekre enged következtetni.² A német kultúradóستól inkább csak a távlatkijelölő kérdést és nem a következtetéseket kölcsönvéve azt mondhatjuk, hogy a sport feltételrendszerének átalakulása, a hozzá kötődő politikai, ideológia, szociális koncepciók tematizálása bár nem hiányzik teljesen a magyar késő- és posztmodernség azon kanonikus darabjaiból, melyek e vázlatos eszme-futtatásban majd szóba kerülnek, mégis szembeötlő, hogy e szövegek esetében a sport olyan narratív részletekben említődik, melyek referenciális működésénél allegorikus státuszuk hangsúlyosabb. Előrevetett következtetésként megállapítható, hogy vélhetően nem minden tanulságnélküli az a funkciómódosulás, mely az individualitás elgondolhatóságának kérdését reflektáló sporttematizálás terén a modernség utolsó két korszakában végbement. Az én szerepei, a saját és az idegen, az egyén és a közösség, az akarat és a történés lehetnek azok a szempontok, melyek az individualitás koncepcióját összekapcsolhatják a testgyakorlás praxisával.

Az elmúlt félévszázadában a sportjátékok közül leginkább az atlétika (ezen belül főképp a futás) és a labdarúgás foglalkoztatta regényíróinkat. A kettő közti hasonlóságok és különbségek részletes elemzése helyett most inkább csak arra van mód utalni, hogy a futáshoz kapcsolódó több ezer éves kultúrhistoriai jelentésgyűttesben nem a játékkal és a sportolással összefüggő aspektusok dominálnak. Ennek oka talán abban rejlik, hogy a futás a gyakorlati élettől a mai napig nem válik el olyan módon, ahogy ez például a labdajátékok esetében történik. Másfelől egy útszakasz megtevéséhez bizonyára más célképzet társul, mint egy zárt játéktérű, az egyszerű, lineáris előrehaladást csupán egy folyamat részének tekintő sporthoz. (A marathoni hírvivő közszájon forgó legendája jól példázhatja ezt: a táv megtétele után, a célba érést és a feladat elvégzését követően holtan esik össze.) Az említett két sportág abban talán hasonlóságot mutat, hogy az önmegértés esemé-

nye mindkettőben olyan institutionális, interperszonális és a saját test állandóan változó megtapasztalási folyamatában artikulálódik, melynek legfőbb jegye a korlátozott tervezhetőség és a végkimenetel igazából véglegesen sohasem irányítható bekövetkezése. Bár a sportfenomenológia azon megfontolását, hogy „a sport a testet elsősorban nem megélt tapasztalatként, de mozdulatokra való képességként jeleníti meg; az 'én képes vagyok' tudata azonban egy olyan episztemikus meghatározatlanságot fejez ki, mely abból adódik, hogy a sportnak fenomenológiai értelemben nem szubjektuma, hanem szubjektívációja van: nem a képességek egy rögzített rendjét, hanem azok nyitott alakulását tételezi”,³ bizony elfogadhatjuk, az akarat és a történés összefüggése mégis másképpen értékelhető az atlétikához képest a labdarúgásban, amelynek a halhatatlansága — Gadamert idézve — azon alapul, „hogy a labda minden irányban szabadon mozog, és úgyszólván magától művel meglepő dolgokat.”⁴ E sportra továbbá fokozottan érvényes, hogy nem lehet kielégítően megérteni pusztán a leírt szabályok értelmezésével. Ezek ugyanis végtelen számú lehetőséget hagynak nyitva, s a játékosoknak mindig az éppen adott, soha nem ismétlődő körülményekhez kell alkalmazkodniuk.

Ismeretes, hogy Iser *A fiktív és az imaginárius* című könyvében a játékelmélet fogalmait antropológiai diszpozíciók és lehetséges szövegjátékok tipologizálására egyaránt felhasználja, olyan távlatot nyitva ezzel irodalmi szövegek személyiség-szemléleti és textuális aspektusainak összekapcsolására, mely például az irodalomtörténeti korszakolás műveletei során is termékenynek bizonyulhat.⁵ Olyan szövegek esetében, melyek kapcsán nem pusztán interpretációs kérdésirányok modellezésére szolgálhatnak játékelméleti koncepciók, de maga a szövegnyelv is építkezik a játék és a sport többretegű szótárából, érdemes lehet emlékeztetnünk arra, hogy a sport szaknyelve és a sportújságrás stílusa között nem elhanyagolható különbségek vannak. Míg az előbbiben a pontosságra, egyértelműségekre való törekvés egy olyan szakszókincset mozgósít, melynek referencializálása a hozzáértők számára problémátlan, a nyelv materialitása pedig nem vonja magára a figyelmet, addig a publicisztikus diskurzus évtizedek óta egy olyan képes beszédet használ, mely éppen elhasználódott, klisészerű frazeológiájáról és közlőképességének nagyfokú redukáltágáról ismerszik meg.⁶ Az értelmiségiek sportot tematizáló köznapis eszmecseréiben például bizonyára nincs jelen a futball publicisztikus szlengje. Ha megjelenik, akkor az idézettség indexével, kiüresedett voltára való implicit reflexióval társítva, ahogy ez például *A kitömött hattyú* egyik fociírásában is történik:

„Olvasom a szaklapban, hogy a csatár úgy érzi, „valami azt súgja (!) neki, hogy ez meg az lesz a ROTTERDAMI POKOLBAN”. Kértem tőle, Marci, drága, hogy lehet így beszélni, épeszű ember nem mond ilyeneket, minthogy ilyeneket nem lehet gondolni, mért nem beszélsz rendesen. Valamit hümmög az interjúkészítés módozatairól, hogy rendszerint ő is az újságból tudja meg utólag, mit mondott volt előleg.

No jó. De mi történik? Kicsivel később azt hallom a rádióban, hogy ugyanez a csatár *élőszóiban* azt reméli, *válogatottsága*, ha hiszik, ha nem, így mondta: nem lesz tiszavirág-életű. *TISZAVIRÁGÉLETŰ*, azért ez „nem semmi”. Pedig ugyanattól az anyától tanultunk magyarul.

Nekem eztán mondhat, amit akar, én a lapoknak mindent el fogok hinni — ez eddig nem egészen így volt —, még azt is, ha egyszer azt olvasom, hogy egy felnőtt, szabad, ivarérett sportember azt nyilatkozza: „és akkor a hálóba továbbbítottam a PETTYEST.”⁷

A magyar szépprózának a későmodern korszakban hatástörténeti szempontból érvényesnek bizonyuló személyiség szemléleti konstrukcióit aligha túlbecsülhető jelentőséggel befolyásolták az *Iskola a határon* recepciójában bekövetkezett hangsváltozások. Míg a hetvenes-nyolcvanas években a morális allegória olvasási kódjai a regény lehetséges jelentésvonatkozásainak egyneműsítésére törekedett, addig az elmúlt évtized meghatározó interpretációi döntően a példázatszerűséget viszonylagosító többértelműségek kiaknázásaként írhatóak le. A monologikusságot felbontó hatáseffektusok számbavételét Szegedy-Maszák Mihály Ottlik-könyve végezte el magisztrális módon. A monográfus által elemzett ambiguitások közül témánk szempontjából kiemelt fontosságúnak bizonyulhat az, melyről ezt olvashatjuk: „Nem ez az egyetlen olyan ellentmondás, mely vitathatóvá teszi a regény példázatszerű magyarázatát. Talán még fogasabb kérdést fogalmazhat meg az olvasó akkor, ha szembesíti a regény jeligéjét, a >Non est volentis, neque currentis, sed miserentis Dei< szavakat a testi erőfeszítésnek, különösképpen pedig a futásnak a történetben játszott hagsúlyos, és egyáltalán nem előnytelen színben feltüntetett szerepével.”⁸ A fölvetett dilemma a regénnyel folytatható értelmezői dialógusnak talán a legfontosabb kérdésére mutat vissza, nevezetesen arra, vajon hol húzhatóak meg egy kiemelt szöveghely (például valamely paratextus) önértelmező potenciáljának határai. A konkrét esetben a futásnak a biblikus intertextusban és az elbeszélte történetben való megítélése közötti ellentét vélhetően azáltal válik interpretálhatóvá, ha a szóalak jelentésének a kontextusváltoztatás általi módosulását vesszük szemügyre. Talán nem keverjük magunkat rögvest az autobiografikus olvasás gyanújába akkor, ha megállapítjuk, az atlétika regénybeli fölértékelésének oka sokban rokonítható azzal, amit e sportágról Ottlik egy Réz Pállal folytatott beszélgetés során mondott: „Versenyezni szerettem. A centiméterrel, stopperórával lemérhető, a salakon elért tiszta, igaz, megfellebezhetetlen eredményeket szerettem, az atlétikát. Az életben és a labdarúgásban sok függ az erőszaktól, megfélemlítéstől.”⁹ Azt, hogy e részlet és az *Iskola* szövege közötti intertextuális kapcsolat több a pusztán motivikus analógiánál, Bébé szavai bizonyíthatják: „De nem bánta ő [Medve] a futballt, tudtam. Lenézte. Az ugrómércét szerette meg a stopperórát meg a mérőszalagot.”¹⁰ A játékelmélet felől közelítve azt mondhatjuk, az *Iskola* elbeszélte világában a fociból kirekesztettek az atlétikában egyrészt társasságot nyernek, másrészt itt nyílik számukra mód a játékok négy fajtája közül az *agónra*, melyet Caillois így határoz meg: olyan „csata, melyben mesterséges közbeavatkozás révén kiegyenlítődnek az esélyek, hogy az ellenfelek ideális körülmények között szállhassanak szembe egymással, minek következtében a győztes diadala pontos és megkérdőjelezhetetlen értékkel bír”.¹¹ (Megemlíthetjük, hogy Medve a Homola, majd Merényi elleni párbajra is — többek között — azért vállalkozik, mert bízik abban, hogy a „játéktér” elkülönülése — „Gyere a spanyolfal mögé!” — és a szabályok betartatása — „Vesd le az inged!” — ilyen típusú versengésre ad le-

hetőséget; ebbéli várakozásait természetesen Merényi — aki beszélőnevének megfelelően semmiféle szabályt nem tekint állandónak és kényszerítő erejűnek magára nézve — bicskarántása lerombolja.) Az *agón* során tehát az egyén teljesítménye egy olyan értékrendszerben ítéltetik meg, ahol éppen az a bizonytalanság szűnik meg, melyre Pál apostol mégiscsak utal: „Non est volentis, neque currentis, sed miserentis Dei.”. Tehát ha regényben a szereplők „saját habitusra szabott identitásérték[el] (...) nem támaszkodhat a transzcendens garanciák tudásának vagy ismeretének ígéreterére”,¹² akkor az atlétikában elért eredményeknek a fizikai paraméterek objektív mérhetőségére alapozott megítélhetősége nem pusztán a katonaiskola kiismerhetetlen szabályrendszereknek engedelmessé válásával, de a köznapi tettek kettős, evilági és üdvtörténeti értelmezése közötti egybe nem esés adottságával is szembeállítható.

A labdarúgás Ottliknál azért az *agón* ellentéte, mert e játékhoz — véleménye szerint — gyakorta nagyon is hozzátartozik a sportszerűtlenség, a szabályok átértelmezése vagy semmibevétele. Mindezen összefüggésekből válik érthetővé, hogy miért éppen a labdarúgás nyelve kerül elő abban az 1944-es jelenetben, mely a másik megértésének korlátozottságát, továbbá az egyén és a sors relációjának kérdését érinti: „[Szeredy] Azt akarta éppen mondani, hogy ebben most már benne vagyunk, Bébé, és mindenesetre egy-egy a félidő, mert ezúttal mi csellőztünk ki a sorssal, amikor eszébe jutott Jaks Kálmán. (...) mindenem túl mindnyájan külön mérkőzést játszunk a magunk sorsával. Ha Jaksot agyonlövik egy falnál, ez az ő dolga lesz. Téves, hamis és fölösleges volna ehhez bármiféle részvételünk, hiszen hozzá sem tudunk szólni, és azt sem tudjuk megmondani, vajon végleges vereséget szenvedett-e, vagy éppen fordítva, alaposan kicsellőzött ilyen módon a sorssal. Nem ismertük a játékszabályait, csak azt tudtuk, Szeredy is, Medve is, én is, maga Jaks is, hogy egy ponton túl, mint mindnyájan, már egyedül vívja ő is nagy mérkőzését, és senki emberfia nem jöhet a segítségére.”¹³ A részlet utolsó mondata nem csak annak az univerzalisztikus értelmezői kódznak a hiányára figyelmeztethet, mely által az individuális élettörténet tényei evilági távlatból érvényesen megítélhetőek lennének, de amennyiben a „Nem ismertük a játékszabályait” tagmondat tárgyához a részlet szintaktikai megformáltsága nem zárja teljességgel ki, hogy a mindenkire kirótt saját mérkőzés mint birtokos jelző is hozzákapcsolható legyen, akkor az idézett sorok a személyiség önértékelésére is vonatkoztatják ezt az adottságot. Mindazonáltal bizonyára elhamarkodott lépés lenne, ha ebből már rögvest egy modernség utáni individualitás-konstrukciót vélnek kiolvasni az *Iskola a batáron*ból, hiszen a futballban való részvétel esetlegességeit a személyiségnek a nevelődés folyamatában kialakult integritása ellensúlyozhatja. Erre enged következtetni, ahogy Bébé előbb a focicsapatba kerülését egy erősen szubsztancialista, a fizika szakszavait is mozgósító beszédmód által kommentálja: „Kikapcsolódott az életem igazi frekvenciája, a lobogás, a töltés — a labdarúgásnál sokkal izgalmasabb, vakmerőbb, nagyobb játék —, s a fenyegető érzéstől, hogy az én titkos mélységes nyugalmamat is elveszthetem, névtelen iszonyat fészkelte magát a mellembe, torkomba, gyomromba, jókedvembe; apró, kis hegyes iszonyat.”;¹⁴ majd ahogy a csapatból való kiebrudalását fogadja: Azt hittem, hogy kétségbe leszek esve. De csudálatosképpen nem bántam.”¹⁵ A regény kezdetének és végének

motivikus és figuratív analógiái (hajó, alapzat, térbeli metaforika) megerősíthetik ezt az értelmezést: „Lassan, méltóságos nyugalommal úszott velünk a hajó a csillagos nyári éjszakában. A bordái, palánkjai, kajütjei, valamennyi fa, vas, réz és kőcalkatrésze, egész teste finoman, szakadatlanul, tetten nem érhetően remegett. Mintha nem is a hajó remegését éreznénk, hanem belül, saját testünk sejtfalainak, vagy csupán a gondolatainknak, vagy csupán a vágyainknak, emlékeinknek lüktetését, vibrálását, eleven, örök lobogását a nyugalom biztos hajósúlyába zárva.”¹⁶

Minden bizonnyal csak egy hosszabb elemzés lenne képes számot adni arról a dialógusról, amelyet Mészöly Miklós hatvanas években írott művei folytatnak Ottlik főművével. Amennyiben a szövegek párbeszédét úgy fogjuk fel, hogy ez elsősorban azokból a kérdésekből konstruálható meg, melyekre a szerzők hasonló poétikai keretek között igyekeztek választ adni, akkor a Mészöly-életműnek az említett időszakban készült darabjai közül egy komparatív olvasás számára talán legtöbb tanulsággal *Az atléta halála* lenne képes szolgálni. Az egyidejű kritikai fogadtatás elmarasztaló értékítéleteinek érvelésmódjában, a két regény narratív felépítettségében (az alinearizált történetmondástól az extratextuális idő-indexeken és az emlékezés beszédhelyzetén keresztül a mnemotechnikában érvényesített nézőpontkettőző eljárásáig), a témaválasztásban (gyermekkori zárt közösség), a műfaji kódokban (az Entwicklungsroman hagyományának aktualizálása), valamint a nyelvszemléletben (az *Iskola* mindkét elbeszélője bizalmatlan a nyelvi kifejezéssel szemben, mint ahogy Hildi is a *meglévő* összefüggések szavakkal történő közölhetőségének nehézségét érzékeli) megfigyelhető analógiák kibontása helyett számunkra inkább csak annak a kérdésnek a megválaszolása adódik feladatul, hogy a sporttematizálás terén az Ottliknál elemzett aspektusokhoz képest milyen hasonlóságok és különbözőségek mutatkoznak meg Mészöly regényében.

Az a tény, hogy *Az atléta halála* elbeszélte története jórészt az élsportolók világában játszódik — s ennek megfelelően a kísérőjelenségek említése sem hiányzik a doppingtól az egykor a versenyzőknek fenntartott szinekura állásokig —, először talán lényeges differenciaként vehető számításba az *Iskolával* való összehasonlítás során, ugyanakkor a bennfentesek és kívülállók Hildi narrációjában többször visszatérő szembeállítás (pl. „Nem is tudom, hogyan lehetne ezt jól megfogalmazni. Mintha egyszerre alattomos erővonalak hálózta volna be az öltözőt; de ilyet persze csak az képes belélni meg érezni a levegőbe, aki érti a szakmát.”)¹⁷ nagyon is ismerős lehet az elbeszélés nehézségeit egyebek mellett a katonaiskola egykori növendékei és a civilek közötti közvetítés során érzékelő Bébé reflexióiból. Mindazonáltal nem volna szerencsés megfeledkezni arról, hogy Mészöly regényének elbeszélője saját pozícióját nem képes egyértelműen e kétosztatú rendszerbe elhelyezni, amennyiben egyrészt a sportról is csupán közvetett tudással rendelkezik, másrészt a főszereplő életének jelentős részéről csak annak visszaemlékezéseiből értesül. Talán azt mondhatjuk, míg az *Iskola* az Ottlik által egy visszatekintő írásában megfogalmazott dilemmára („Nem tudom, hogy mi a lényege egy ember életének: a tettei, viselt dolgai, vagy olyasféle megfoghatatlan apróságok, mint egy ködös téli reggelének a hangulata. Nyilván elválaszthatatlanul hozzátartozik életünkhöz minden fűszál, ami az utunkba akad: minden gondola-

tunk, vágyunk, törekvésünk; emlékeink, indulataink; egészségünk, pénzünk, munkánk, hitünk; a szívünkben bujkáló titkos várakozások és a pillanat látható, érzékelhető jelenségei; nyilván sok minden.”¹⁸ a személyes emlékezetek interakciója révén keresi a választ, addig Mészölynél maga a kérdés már inkább arra vonatkozik, hogy mennyiben tekinthetők egy személyiség objektivációjának bizonyos tárgyi rekvizitumok. Anélkül, hogy e különbség jelentőségét vitatni akarnánk, kijelenthető, hogy mindkét regényben a társiasság (barátság, szerelem) és az egzisztenciális magányosság szintézist nem alkotó kettőse alakítja az individuum (ön)értelmezésének folyamatát.¹⁹

Ahogy arra már korábban utaltunk, az a nyelvkritikai szemlélet, mely a magyar későmodernségben Nemes Nagy vagy éppen Pilinszky esszéiből éppúgy ismerős lehet, mint ahogy Ottlik *A regényről* című írásából, vagy éppen az *Iskola a határon* elbeszélőinek a nyelvi megfogalmazást tematizáló reflexióiból, Mészöly regényében is tetten érhető. A verbális közölhetőség iránti bizalmatlanság azonban sem Ottlik, sem Mészöly művében nem jár együtt a nyelv felbontásával, sokkal inkább a szintaktikai pontosság, a látványszerű megjelenítés a jellemző. A különféle beszédmódok, regiszterek, rétegnyelvek összjátékaként leírható stiláris megformáltságot vizsgálva a sporttal kapcsolatos kifejezések dominanciája lehet szembeötlő *Az atléta halálában*. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, a mű ennek ellenére azért nem sportregény,²⁰ mert Mészöly a viszonylag zárt referenciamezővel bíró sportnyelv folyamatos metaforizációját hajtja végre, melynek eredményeképpen egy rendkívül szerteágazó, tematikusan sokrétű figuratív jelentéseggyüttes épül ki. Egy pszichoanalitikai elemzés figyelmét például bizonyára nem kerülné el az a motívumlánc, melyet a narrátori reflexióban megfogalmazott vágy („Én csak azt tudom, hogy ha újra szülehetnék, őt akarnám fiamnak.”)²¹ és a futást a regényben először említő mondatoknak a születés és a halál korporális metaforikájával való átítatottsága hoz létre. A könyv első bekezdésében olvassuk: „Lassan nyolcadik hete, hogy megtaláltuk a holttestét a vlegyászi Égettkő-völgyében. (...) Ugyanaz a fekete-vörös futócipő volt rajta akkor is, mint a nyár végi prágai versenyen.”²² (Ki-em. — FP) Azt, hogy a szőrejtésnek és a színválasztásnak jelentés tulajdonítható, a néhány passzussal később megjelenő hasonlatképzési mód igazolhatja: „Bálint piros trikója akkora lett, mint egy átvérzett kis tapasz a stadion óriási, ovális testén. Úgy taposták ezt a testet mindennap, mint a gyerek az anyja hasát, mikor rájön, hogy már tud állni meg lépni.”²³

Mészölynél a sport képzetköréhez tartozó jelölők szemantikai áthangolása különféle figuratív műveletek és kontextualizáló folyamatok révén megy végbe, így hozva létre azt az összetett allegorikus rendszert, ami által az egzisztenciális szituáltság („A saját verítéked a te ügyed.”)²⁴ a személyiség belső folyamatai („Nekem meg egyszerre rossz lett a lelkiismeretem. Félttem egyedül a szobában. Legszívesebben kirohantam volna az utcára vagy valamelyik sötét alsó rakpartra — mintha azzal, ha futok, valamit helyre is tudnék hozni.”)²⁵ a szerelmi viszony alakulástörténete („A következő év májusában lett volna az évfordulónk Bálinttal — a tizedik kör. Vagy éppen a célegyenes?”)²⁶ a transzcendenciához fűződő lehetséges viszony („De láttam már bogarat, amelyiket úgy teremtett az Isten, hogy ha a hátára esik, nem tud visszafordulni. Ez is jó kis sport, nem? És semmi önkéntes-

ség...”²⁷ egyaránt megszólaltatható. Ráadásul egy kicsinyítő tükör révén nem csak ezeket az antropológiai aspektusokat, de a regény működés módját is reveláló funkcióba kerül a versengés és a futás szókincese. *Az atléta balálában* helyet kap ugyanis egy olyan művészi előadás leírása, amelyben az őt tartalmazó szöveg több aspektusára ráismerhetünk. A Bálint sógornője által írt és bemutatott, *Erdei verseny* című bábjátékra így emlékezett vissza Hildi:

„Az állatok elhatározzák az erdőn, hogy versenyezni fognak, de nem tudnak megegyezni, hogy miben. A róka csirkelopási versenyt javasol, a farkas üvöltési versenyt és így tovább. De mihelyt belekezdnek valamelyikbe, összevesznek. Egyedül Simon nem javasol semmit, csak nagyon szomorú és nagyon ideges. Folyton a mancsára támasztja a fejét, és elfordul, ha kérdezik. Egyszer aztán énekelni kezd magában. Bumbi-Boci azt találja rá mondani, hogy 'Ez szép!' — mire mind felhördülnek, s mind énekelni kezdenek. De hogy ki énekelt a legszebben, azt megint nem tudják eldönteni. Helyette kitalálják, hogy Bumbi-Bocit kell megbüntetni, és valamennyiük patáját kipucoltatják vele: Csakhogy Bumbi-Boci most Simon patájára találja azt mondani, hogy 'Ez szép!' — Erre mind üldözőbe veszik Simont, és végül ebből lesz a verseny: hogy ki éri utol. Egyedül Bumbi-Boci marad a színen és elmondja a tanulságot, de azt már nem tudom, hogy mit”.²⁸

Az előadás címe a regénytörténet több aspektusával kapcsolatba hozható: a „tardosi ötösfogat” gyermekkori versengéseitől egészen addig, hogy Bálint halálakor „üszkös fenyőrönkök között bukott arca”. Továbbá azt a román asszonyt, akivel Hildi megtalálta a férfi holttestét, Păduricának hívták, ami magyarul erdőcskét jelent. Sőt ő, amikor Bálint keresése közben a nyomokat vizsgálta, „egy egész bábelőadásra való állatot elsorolt”. A bábjátékban szereplő Bumbi-Boci neve a hangzásbeli hasonlóság miatt Mesnyák Poci, míg az alliteráció által Pécsi Pici névvel teremt analógiát. Az állati végtag említése meg akár Hildi gyermekkori csúfnevét („bocitérdű”) is emlékeztetünkbe idézheti. A diegezés különböző szintjeinek egymásra vonatkoztatása mindazonáltal igazából csak akkor juttatható jelentéshez, ha szem előtt tartjuk azt az összefüggést, mely az állatmeséhez konvencionálisan kapcsolódó tanító célzatosság és *Az atléta balála* allegorikus vonatkozathatósága között létrejön. Ha egy szöveg ilyen típusú önértelmező alakzatot hoz működésbe, akkor joggal feltételezheti az olvasó, hogy a didaché a mű lényegi komponense. Éppen ebből a szempontból lesz beszédes az a tény, hogy Hildi már nem képes visszaemlékezni a bábjáték epilógusára, mint ahogy a futás könyvbéli végső allegorikus jelentése sem egyértelműsíthető. Leginkább talán annak az — Ottliknál már vélelmezett — adottságnak a belátásához vezető út megtételével hozható kapcsolatba, melynek egyaránt része a személyiség alkata és történésjellege közötti megfelelésre való törekvés affirmálása, s e törekvés senki és semmi által nem szavatolt eredményes végkimenetele: „Inkább módszer csak, hogy hogyan puhatolja ki a saját speciális adottságait — mert végül is minden azon múlik. Szóval semmi illúzió. Csak önismeret.”²⁹

nis Mándynál nem a — szándékát tekintve — rekonstrukciós mnemotechnika és a nyelv által egyfelől lehetővé tett, másrészt korlátozott verbalizáció viszonyrendszerében bontakozik ki. Beszédes lehet ebből a szempontból az a különbség, ami a legendának mint közbeiktatott műfajnak *Az atléta halálában* és *A pálya szélén*ben való szerepe között megfigyelhető. Míg Hildi narratív reflexióiban ez olyan narratív sémaként tételeződik, amelyet a hiteles élettörténet utólagos összeállításakor az elbeszélőnek azért kell elvetnie, hogy ragaszkodni tudjon a tényekhez, addig a Mándy-szövegben működő, a közösségi emlékezetből táplálkozó profán legendáriummal szemközt nem alakul ki akár a narrátorhoz, akár a főszereplőhöz köthető olyan szólam, mely a műbeli fiktív világban referenciális vonatkozhatóságát tekintve megbízhatóbbnak bizonyulna. Mindez egyfelől abból adódik, hogy a harmadik személyű elbeszélés gyakran pusztán közvetítő közege Csempe-Pempe, néha pedig más szereplők belső nézőpontú, imaginárius látványleírásainak, másrészt abból a változékony helyzetből, amit a narrátor a diegézis szereplőjéhez képest elfoglal. A nosztalgikus tónustól sem mentes felülnézeti ironia ugyanis rövest viszonylagosítódik akkor, amikor a narratori kommentárra („Az akció elhalt.”) egy szereplői ríposzt érkezik („Ki se tudott bontakozni.”),³⁰ ebben az esetben ugyanis a történetmondás — korábban heterodiegetikusnak értett — pozíciójának művisége, amimetikussága válik szembeötlővé, ráadásul az elbeszélő szólam egy szintre kerül a szubjektív szereplői megnyilatkozásokkal, amelyek az egész könyvben anélkül állnak vitában egymással, hogy érvényességük valamiféle külső távlatból megítélhető lenne. Éppen ezért a főszereplő esetében a címmé emelt perifériakusság nem pusztán szociális állapotként érthető, de egy olyan diszkurzív helyként is, ahol bár működik a legendaképződés, ennek közösségi legitimációja kétséges:

„— Csak azt nem értem, miért nem tudott annyit összehozni, hogy legalább egy szalmazsákra kerüljön.

— Egy időben három ember dolgozott a kezem alatt.

— A maga keze alatt? — Száraz és józan volt Habácsné hangja.

Csempe-Pempe elnémult. Most már abban se volt biztos, hogy akár csak egy ember is dolgozott a keze alatt.”³¹

Az individualitás és a nyelv medialitásának kérdése Mándy regényében főképp a sportújságírói stílusregiszter folyamatos jelenléte kapcsán merülhet fel. Mivel nemcsak a Dohánygyár-pályán, de a partvonal mellett zajló eseményekről is jó részt a publicisztika frazeológiája révén értesülünk, ez a nyelvhasználati forma megelőzi és közre is játszik a történések értelmezhetőségében. Sőt, a klisészerűség dominanciája a szereplői önvallomásokban azt is ellehetetleníti, hogy ezek valóban a személyiséget megszólaltató szövegrészekként legyenek számításba vehetőek; s amikor a beszélő kifogy a szinonim nyelvi panelekből, nem tehet mást, elhallgat.

„— Mít csináljak — mondta Csempe-Pempe a léggömbárosnak. — Fölingerelek.

— Sose találom meg a számításaimat — mondta a pattogatottkukorica-árosnak. Egész nap ezt magyarázta.

— Mert nézzük meg a dolog anyagi oldalát. (Akárcsak Emődtől hallotta volna.)

— Az ember ne hagyjon magával kibabrálni.

— Annyit érek, amennyit... — Nem tudta tovább folytatni. Kért egy féldecit, fel-fújta az arcát, és sértődötten hallgatott.³²

A klisék és frazémák a szövegben ugyanakkor nem csupán egy ilyen individuumszemléleti összefüggésben válhatnak értelmezhetővé, amennyiben a történet bizonyos pontjain olyan nem-realisztikus mozzanatok magyarázatául szolgálhatnak, melyek valóságosságát az elbeszélő nem vonja kétségbe. Ilyen például a regénybeli fikatív világnak az a mozzanata, melyről rögvest az első oldalakon értesülünk:

„Csempe-Pempe már egy szárítókötélen lógott. Ott lógott néhány alak között, akiknek már nem jutott más hely. Belekapaszkodtak a kötélbe, így aludtak, így szálltak mozdulatlanul a kifeszített kötélre.

(Bánta is ő! Bánta is Csempe-Pempe, amikor Habácsné azt mondta: — Új vendégem jött. — Felkelt a szalmazsákról, és feldobta magát a kötélre. Helyszükében voltak, és mindig jött valami új vendég. Helyszüke miatt maradt a pincében a két párhuzamosan lógó szárítókötél, és akárcsak Csempe-Pempe hóna alá nyúltak volna, mint két mogorva testvér.)³³

Arra a kérdésre, hogy miért éppen a szárítókötél lesz a főszereplő pihenőhelye, aligha lehetséges mimetikusán helytálló választ adni. Vélhetően inkább a regényben többször előforduló ama frazéma felől lehet értelmezni, mely először éppen egy olyan kontextusban hangzik el, mely a szó szerinti és a retorikus beszédmód különbségét viszi színre:

„>Mint a száradó ingek.< Ezt egy fiatalember mondta. Vagy kétszer lógott itt mellettem, és azt mondta, olyanok vagyunk, mint a száradó ingek. Valaki kikérte magának. — Köszönöm szépen, nem érdekelnek a megjegyzései. — Ez nem megjegyzés, ez egy hasonlat.

Érdekes, mintha csak tegnap hallottam volna. Azt is tudom, mit felelt rá a másik.

— A hasonlatai sem érdekelnek, és vegye tudomásul, ez sose történt volna meg velem, *ha nem csúszik ki a talaj a lábam alól.*³⁴ (Kiem. — F. P.)

Ebben az esetben a szociális *lecsúszás* figuratív megfogalmazása egyszersmind literális jelentéssel is bír, amennyiben a *pincelakás* némely lakójának stabil talaj híján nem marad más választása, mint a kötélbe való kapaszkodás, egy későbbi jelenetben ez a szófordulat újra úgy kerül elő, hogy szemantikai mechanizmusok összjátékaként (vö. szóbeszéd: itt a szavak nem intencionális performativitása) válik értelmezhetővé az epikus világ alakításának mikéntje:

„— Nem, nem — Csempe-Pempe a fejét rázta. — Nem *vettem* el a Bagdi Arankát.

A *vásárcsarnok* körül sétáltak időtlen idők óta.

— Én mást hallottam, nem adok a *szóbeszédre*, de valami egészen mást hallottam.

— Nem tudom, mit hallott.

— Nem szeretek mások ügyeiben turkálni, de magát otthagytá a felesége egy *jéghokizóval*, és akkor történt, hogy *megcsúszott maga alatt a talaj.*” (Kiem.— F. P.)³⁵

Mindezek után talán kijelenthető, hogy a regény bizonyos aspektusai nem feltétlenül kényszerítik ki a Mándy-recepcióban gyakorta feltűnő extratextuális analógiákat előállító allegorikus olvasási módot,³⁶ amennyiben ezek különféle intratextuális műveletek eredményeképpen is értelmezhetőek. Erre a főhős gúnynevének metafiktív kiaknázhatósága szintén következtetni enged. A Csempe-Pempe tulajdonnév hangalakja a szárítókötél ingamozgásával kapcsolható össze, míg az előtag közzszoji jelentése egyfelől utal arra, hogy a főszereplő élettörténete korántsem koherens egészként, sokkal inkább mozaikok halmazaként fogható föl, ráadásul a „csempe” egyes dialektusokban melléknévként is ismert, törött, csorba jelentésben, míg az utótag a név hordozójának meg nem szilárduló identitását revelálhatja (pempő). A mozaikosság a szöveg megformáltságával is kapcsolatba hozható, amennyiben Mándy itt is „a nagy narratív kompozíció helyett szívesebben építkezik olyan kihagyásos szerkezetekkel, amelyek többé-kevésbé önálló jelenetekből, kimetszett epizódokból, párbeszédes egységekből alkotnak sajátos epikai folytonosságot.”³⁷ A regényben gyakorta visszatérő újságolvasás motívum azért bírhat önértelmező potenciállal, mert a médimtörténet a modern nyomtatott sajtó egyik legfontosabb formai jegyeként éppen a mozaikos szerkesztettséget tartja számon, ami által a köznapi élet diszkontinuus és inkongruens elemek halmazaként jelenítődik meg. Másfelől a regény individuumszemlélete, mely az ént személyközi interakciók és különféle anekdoták, pletykák, legendák változékony alanyként inszcenírozza, szintén kapcsolatba hozható az újságokkal, amennyiben ezek nem egy elkülönülő nézőpontot, hanem mindig valamilyen szociális közösség sokhangúságát szólatatják meg.³⁸ A közösségi emlékezetből való kihullás regény végi tragikus prognózisa („és aztán senki se fog rád emlékezni, senki! Senki!”)³⁹ illetve az, hogy a felejtés többször is az eldobott (újság)papír-motívummal együtt kerül említésre,⁴⁰ a hírek rendkívül rövid — tulajdonképpen huszonnégy órás — lejárati ideje és a személyiségtörténet vágyott folytonossága közötti feszültségre enged következtetni. Mándy regénye tehát éppen azt a kontinuitást destruálja, mely Ottliknál valamiféle Bildung jellegű, míg Mészölynél az alkat állandóságát biztosító folyamatként mutatta fel a személyre szabott, éppen ezért összetéveszthetetlen egyediséggel bíró életutat. És ezt a lebontó műveletsort a zárlat csak azáltal képes némileg ellensúlyozni, hogy az újrakezdés lehetőségét egy olyan imaginárius párbeszéd által erősíti meg, mely a főszereplő belső vitájának kivetüléseként értelmezhető.⁴¹

Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a modernség lezárulása utáni próza-irodalmunk a játék és a sport tematizációja során miképp értelmezi át a későmodernség eddigiekben vázolt személyiségszemléleti implikációt, e dogozat kereteit természetszerűleg meghaladja, itt most csupán egyetlen összefüggésre van mód kitérni. Legfőképpen talán Esterházy regényírása szembesíthet azzal a tapasztalattal, hogy mennyire megkerülhetetlen hagyományként voltak jelen a honi posztmodernitás kibontakozása során azok a dilemmák, amelyek Ottliknál, Mészölynél és Mándynál két-három évtizeddel korábban megfogalmazódtak. S mivel az irodalom történetisége nem csupán mindenkor rászorol a recepció értelmező műveleteire, de maga is folytonosan újraértelmezi a tradíció összefüggésrendszerét, talán eddi-

gi okfejtésünk is igazolást találhat abban, hogy míg a személyiség temporális létmódjából adódó következtetéseknek egy modenség utáni nyelvszemlélet távlatából való levonására törekedő *Függő az Iskola a batáron* szövegszerző citálása mellett *Az atléta balála* tardosi gyerekvilágát is megidézi, a nyelv önkényes jelentéselőadó performativitását radikálisabban hasznosító, a megszakítotttságot központi epikus elvé emelő *Termelési-regény* utolsó oldalain Mátyás-allúziót olvasunk: „György úr siettet a véget. >Záróra!< Ekkor Armand úr fölemelte a kezét. Csönd lett ott. Esterházy Péter szíve megdobban. Kicsit hiába, mint rendesen. >Az első edzés időpontja: január első vasárnapja, délelőtt tíz óra — mondta Armand úr, tekintetét az asztalon tartva. — Legyetek ott.”⁴²

Amiben a korai Esterházy-szövegek játéktematizálása bizonyára eltér az általa megidézett hagyományoktól, az az, hogy nála már a *Fancsikó és Pintában*, de még inkább a *Termelési-regényben*, a játék, de legfőképpen a futball magával az írással kerül metaforikus kapcsolatba. Az utóbbi mű második részének első kommentárja, melynek metafikcionális értelmezhetősége kapcsán Kulcsár Szabó Ernő monográfiája a írói intenciótól „függetlenedő nyelvi interakciók jelentésképző”⁴³ szerepének szerzői elismerésére utal, egyrészt a szövegtárgy (tornanadrág, sallangmentes), másrészt a hozzá kapcsolódó intratextuális hálózat miatt hozható kapcsolatba a labdarúgással. A mester feleségéhez intézett kérdésébe foglalt bosszús fordulat egy edzés előtti készülődés során fordul újra elő („Lassan szálíngóztak már ki a fiúk, csak ő >döföldött< szokása szerint. >Hol a tőrőba a bokagumi.<”),⁴⁴ a „Szavakat vezet világtalan” frazémakontamináció szintén egy meccs kapcsán olvasható egy későbbi szöveghelyen,⁴⁵ a tornanadrág előtagja pedig egy olyan részletben kerül elő, amely maga is önértelmező passzusként interpretálható, amennyiben az Ibsen-féle hagyma-motívumnak a szerző első novelláskötetében található transzformált változatát idézi fel: „A mester bíbelődött a labdával. Tekintete a tornacipőjére esett, s ahogy periodikusan kiillant a labda (vagy a gravitáció, ha-ha-ha), ő láthatta a cipő elfeslését, különösen a balon, alatta a zoknit, alatta meg ha nem látta is, de tudta meggyötört nagylábujját: a feslés minden rétegen át terjedt lefelé.”⁴⁶ A futball Esterházynál tehát azért lehet magának a szöveg működésének a metaforája, mert fokozottan érvényes rá, hogy „a játész maga fölött álló valóságként tapasztalja a játékot”, s amiként a „játész macska azért választja a gombolyagot, mert az együtt játszik vele”,⁴⁷ az író hasonlóképpen alkot együtt a nyelvvel. Így a szövegjátékok közül a poszmodernitásban főképp az *alea* szolgálhat modelként, hiszen ez „az elengedhetetlenül korlátozott szöveget bizonyos kiszámíthatatlansággal látja el”, azáltal, hogy „nem tömöríti a referenciális valóságokat antagonisztikusan elrendezett pozíciókba, hanem fölnyitja a referenciális világok, illetve visszatérő egyéb szövegek alkotta szemantikai hálózatot.”⁴⁸

A játék és a sport a gyakorlati hasznosság távlatából éppúgy céltalan tevékenységnek nevezhető, ahogy a művészet beszédével való találkozás tapasztalata is bizonyosan váltható aprópénzre a mindennapi életgyakorlat során. Mindez azonban persze csak akkor bír jelentőséggel, ha megfelekedünk az ember ama antropológiai ismérvéről, hogy olykor igyekszik felszabadulni „a szükségszerű és a célszerű, valamint a szokványos tapasztalás rabsága alól.”⁴⁹ S ebbéli törekvése nemcsak arra irányulhat, hogy legyen módja úgy megtapasztalni magát, mint amit nem tart fogva

saját személye (ahogy a rabszolgák a szaturnáliákon), de az önértés alkalmának keresését is jelentheti. S abban az esetben, ha az önmegértés eseményét már nem tartja a szubjektivitás magányos cselekvésének, akkor korántsem lesz kevésbé rászorulva a játékban vagy a művészi fikcióban való részvételre.

JEGYZETEK

1. A világhálón egy nagyon szakszerűen megszerkesztett, német nyelvű weboldal emlékezik meg a mérkőzésről (www.wunder-von-bern.de), a félszázados évforduló apropóján a 90-es években indult rendezőgeneráció egyik legismertebb alakja, Sönke Wortmann, *Das Wunder von Bern (A berni csoda)* címmel készített filmet. A magyar vonatkozásokhoz lásd például Hadas Miklós *Stílus és karakter. Futballhabituológiai traktátus* című tanulmányát. Replika 1999. június. 125-144.

2. Vö. K. Ludwig Pfeiffer: *Das Mediale und das Imaginäre. Dimensionen kulturantropologischer Medientheorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. 453-462.

3. Takács Ádám: *Testre szabott gondolkodás. Értelm és érték a sportban*. In: K. Horváth Zsolt et al. (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a hatvanéves Benda Gyula tiszteletére*. Bp.: Hermész Kör — Osiris. 2003.

4. Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor és Fehér M. István. Bp.: Osiris, 2003. 137. A német bölcselő nem pusztán a labdarúgásról, de általában a labdajátékokról állítja ezt. Ebben az összefüggésben az sem minden tanulság nélkül való, hogy Gadamer könyvének mottójául egy olyan Rilke-citátumot választ, melyben szintén a labdajáték-motívum bír hermeneutikai kiaknázhatósággal.

5. Főképp a könyv *Szövegjáték* című fejezete kínálhat ehhez lehetséges támpontokat. Wolfgang Iser: *A fikció és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*, ford. Molnár Gábor Tamás. Bp.: Osiris, 2001. 301-339.

6. A magyar válogatott ez évi egyik barátságos mérkőzése előtt a televíziós szakkomentátor (?) emígyen fogalmazott: „Ideje volna már valami huszáros fegyvertényt végrehajtani.” (Köszönettel tartozom Simon Attilának a mondat lejegyzéséért.)

7. Esterházy Péter: *Foci*. In: uő: *A kítőmött hattyú*. Bp.: Magvető, 1988. 230.

8. Szegedy-Maszák Mihály: *Ottlik Géza*. Pozsony: Kalligram, 1994. 143-144.

9. Ottlik Géza: *Félbeszerekaadt beszélgetés*. In: uő: *Próza*. Bp.: Magvető, 1980. 27.

10. Ottlik Géza: *Iskola a határon*. Bp.: Magvető, 1975. 346.

11. Roger Caillois könyvének *Man, Play, and Games* címen megjelent angol nyelvű kiadását idézi Wolfgang Iser: *Im*. 314

12. Kulcsár Szabó Ernő: *(Fel)adott hagyomány? A keresztény művelődésszerkezet örökségének néhány kérdése 1944 utáni irodalmunkban*. In: uő: *A megértés alakzatai*. Debrecen: Csokonai, 1998. 93.

13. *Iskola a határon*, 174-175.

14. *Iskola a határon*, 348.

15. *Iskola a határon*, 357.

16. *Iskola a határon*, 395.

17. Mészöly Mikós: *Az atléta balála*. In: uő: *Regények*. Bp.: Szászadvég, 1993. 11.

18. Ottlik Géza: *[Czakó balála az Új Nemzedékben]*. In: *Próza*, 20.

19. Azt, hogy a korszak lírája mennyire hasonló dilemmákkal szembesül, Pilinszky *Életfogytiglan* című kétsorosra bizonyíthatja: „Az ágy közös. / A párna nem.”

20. Ezt a regény zárata is nyomatékosítja: „Sajnos, túl sokáig írtam ezt a krónikát — és elkéstem vele. Legalábbis egy időre, ahogy udvariasan közölte velem a Sportkiadó. Az történt ugyanis, hogy időközben megjelentek egy életrajzt Bálintról. A Mi bajnokaink nagy példányszámú és népszerű könyvsorozatukban, *A bátorok hőse* címen.” *Az atléta balála*, 165.

21. *Az atléta balála*, 8.

22. *Az atléta balála*, 7.

23. *Az atléta balála*, 9.

24. *Az atléta balála*, 54.

25. *Az atléta balála*, 35.

26. *Az atléta balála*, 94.
 27. *Az atléta balála*, 58.
 28. *Az atléta balála*, 81.
 29. *Az atléta balála*, 152.
 30. Mándy Iván: *A pálya szélén*. In: uő: *Regények*. Bp.: Magvető, 1985. 469.
 31. *A pálya szélén*, 394-395.
 32. *A pálya szélén*, 405.
 33. *A pálya szélén*, 393.
 34. *A pálya szélén*, 394.
 35. *A pálya szélén*, 420.
 36. Lásd például Erdődy Edit: *Mándy Iván*. Bp.: Balassi, 1992. 33.
 37. Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945-1991*. Bp.: Argumentum, 1994. 115.
 38. „Here I must repeat that the newspaper, from its beginnings, has tended, not to the book form, but to the mosaic or participational form. With the speed-up of printing and news-gathering, this mosaic form has become a dominant aspect of human association; for the mosaic for means, not a detached 'point of view', but participation in process.” Marshall McLuhan: *Understanding Media. The extensions of man*. London: Routledge, 2002. 228.
 39. *A pálya szélén*, 611.
 40. Két példa a regény felütéséből és zárlatából: „Valaha neki is lehetett neve. Miért éppen neki ne lett volna? Csak aztán szétfoszlott, elrongyolódott, mint egy darab papír, amit előbb összegyűrnék, majd apró darabokra tépnek.” (391.); „Csempe-Pempe megfordult, néhány lépést tett lefelé, aztán leereszkedett a száraz fűbe, mint aki felfedezett valamit. Nem volt az semmi egyéb, mint egy elhajított újságpapír. Csak a sportról ne legyen semmi, csak a Titániáról ne kelljen olvasnia, vagy ilyesmire! Nem is mert ránézni az újságra. Úgy guggolva kezdte hajtogatni. Szép gondosan hajtogatta, és végül már olyan volt, mint egy levél. — Mindenfelét elszórnak.” (607.)
 41. — Pénteken gyere ki a Titánia-pályára... fél háromkor, a kőlyökcsapat tréningjére. A fiú még néhány lépést tett, még egy kicsit vezette a labdát, aztán megállít, és visszanezett. — Ott leszek.” (611.)
 42. Esterházy Péter: *Termelést-regény (kisregény)*. Bp.: Magvető, 1992. 468.
 43. Kulcsár Szabó Ernő: *Esterházy Péter*. Pozsony: Kalligram, 1996. 59.
 44. *Termelést-regény*, 167.
 45. *Termelést-regény*, 202.
 46. *Termelést-regény*, 395.
 47. Hans-Georg Gadamer: i. m. 137, 141.
 48. Wolfgang Iser: i. m. 316-317.
 49. Friedrich Nietzsche: *Embert — túlságosan is embert*. In: uő: *A vándor és árnyéka*, ford. Török Gábor. Bp.: Göncöl, 1990. 161.

